

"הדובר", בגדאד 1863–1871: הנסיבות והרקע להופעת העיתון

אסתר מאיר-גליצנשטיין

תקציר

בעת שהעיתונות הערבית עשתה את צעדיה הראשונים והעיתונים הראשונים בערבית הופיעו בלבנון ובמצרים, יצא לאור בבגדאד עיתון עברי, **הדובר**, שהופיע ברציפות בשנים 1863–1871, יותר משמונה שנים. היה זה העיתון הראשון שיצא לאור בבגדאד והעיתון העברי הראשון בקהילות היהודים שבארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה. ראשונותו, חלוציותו ורציפות הופעתו של **הדובר** בבגדאד, שהייתה עיר בשוליה המזרחיים של האימפריה העות'מאנית, הרחק מן המרכז השלטוני האימפריאלי, מעוררים שאלות על הרקע לצאתו לאור של העיתון ועל הנסיבות שאפשרו את פעילותו. מאמר זה מוקדש לבחינת מטרות הוצאתו לאור של העיתון, הגורמים שמימנו אותו ושיטת המימון ולחשיפת הצדדים הלוגיסטיים של בניית מערכת עיתון: איסוף ידיעות, כתיבה, הדפסה והפצה. כמו כן נבחנת שפת העיתון: מדוע הוא נכתב בעברית בשעה שרוב יהודי האזור דיברו ערבית-יהודית?

מילות מפתח: **הדובר**, ברוך משה מזרחי, עיתונות בבגדאד, עיתונות יהודית, עיתונות עברית

מבוא

דובר מישרים או בקצרה **הדובר**, שגיליונו הראשון הופיע במארכ 1863, היה העיתון הראשון שיצא לאור בבגדאד והעיתון העברי הראשון בקהילות יהודי ארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה. באותן שנים עשתה העיתונות הערבית את צעדיה הראשונים; העיתונות הראשונים בערבית יצאו לאור בלבנון ובמצרים על ידי יזמים ערבים נוצרים.¹ רק ב-1869 הוציא לאור הממשל העות'מאני בבגדאד את העיתון המקומי הראשון, **אלְזֻרְא' (الزوراء, "המעוקלת", כינוי עממי לבגדאד), בערבית ובתורכית-עות'מאנית.**² באותה עת לא היו בעיר בתי דפוס עבריים ויהודים שרצו להוציא לאור כתבי יד שלחו

1 על ראשית הדפוס וראשית העיתונות הערבית, ראו: עמי איילון, **מהפכת הדפוס הערבי**, ירושלים 2018.

2 תודתי לפרופ' עמי איילון. העיתון יצא לאור ברציפות עד קץ השלטון העות'מאני ב-1917.

אותם לבתי דפוס בקושטא, בירושלים או בליוורנו. גם עיתוני ההשכלה העברית היו בראשית דרכם: המגיד יצא לאור בליק שבפרוסיה החל מ-1856, המליץ יצא לאור בפטרבורג מ-1860 והצפירה יצא לאור בוורשה מ-1862. במקביל לעיתון הדובר הופיעו בירושלים שני עיתונים: הלבנון שהחל לצאת לאור במאוס 1863 אך לאחר שנה עבר לפריז, וחבצלת, שהחל לצאת לאור בירושלים ביולי 1863, נסגר בתוך זמן קצר וחזר להופיע לאחר חמש שנים. ביתר ארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה הופיעה עיתונות יהודית רק מ-1878.³ כך היה הדובר תופעה יחידה ויוצאת דופן בארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה בכל שנות צאתו לאור.

הדובר חדל להופיע בתחילת 1871 לאחר פטירתו בטרם עת של העורך ולא היה לו המשך בבגדאד, ככל הנראה כתוצאה מהחמרת מדיניות הצנזורה בתקופת שלטונו של הסולטאן עבדול חמיד השני (1876–1909). את מקומו תפסו עיתונים בערבית-יהודית שיצאו לאור בקהילות המהגרים "הבגדאדים" בכומביי ובכלכותה שבהודו, אשר בין היתר דיווחו גם על הנעשה "בארץ הישנה", בבגדאד ובסביבותיה. רק לאחר כחמישה עשורים שב והופיע בבגדאד עיתון יהודי, המנורה, בשנים 1924–1929, שנכתב בערבית בעריכתם של שני אינטלקטואלים צעירים, אנוור שאול וסלמן שינה.⁴ על כך יש להוסיף שחשיבותו של הדובר רבה כמקור היסטורי גדוש במידע על בגדאד ויהודי בגדאד, ועל הקשרים בינם ובין קהילות יהודיות במרחב הקרוב והרחוק. חשיבותו מיוחדת על רקע מיעוט המקורות על חייהם של היהודים בעיראק במאה התשע-עשרה.⁵

העיתון הדובר הודפס בדפוס אבן (ליתוגרפיה) ויצא לאור ברציפות פעם בשבועיים במשך יותר משמונה שנים, ממאוס 1863 ועד יולי 1871. עד לאחרונה היה ידוע על כשלושים גיליונות השמורים באוספים פרטיים,⁶ אולם בעקבות מהפכת הדיגיטציה והנגישות לרשתות דיגיטליות התגלה שעותק כמעט שלם של העיתון ובו 188 גיליונות, המונים כ-800 עמודים בכתב יד צפוף, שמור באוסף כתבי היד שבאוניברסיטת המבורג. העותק נרכש בבגדאד בשלהי המאה התשע-עשרה ופרטיו מופיעים ברשימה משנת

- 3 אברהם הטל ורוברט הטל, "עיתונות יהודית בתוניסיה", קשר, 5 (מאי 1989), עמ' 87–96.
- 4 על העיתון ועורכיו ראו: Orit Bashkin, *New Babylonians: A History of Jews in Modern Iraq*, Stanford, CA 2012, pp. 24–29.
- 5 קבוצת מחקר שוקדת על הכנת מהדורה מדעית של העיתון וקבוצה נוספת עוסקת בחקר יהודי עיראק במאה התשע-עשרה בהתבסס על המידע הרב בעיתון פועלות במכון עזריאלי לחקר הציונות באוניברסיטת בן גוריון.
- 6 חמישה גיליונות היו באוסף דוד ששון (1880–1942), נכדו של הגביר העשיר דוד ששון מבומביי, ועברו לספריית ז'ק לונזר בלונדון. לפני כעשר שנים נקנו בידי אספן פרטי שכבר היו בידו כ-25 גיליונות שנרכשו בשנות השישים בפרס על ידי פרופ' מאיר בניהו. תודה לאספן שמסר את הגיליונות שברשותו לשם השוואתם לגיליונות מאוסף ספריית המבורג וליעקב זמיר שאיתר את המידע. הראשון שסקר בהרחבה את הגיליונות הללו היה חוקר הספרות לב חקק בספרו ניצני היצירה העברית החדשה בבבל, אור יהודה 2003, עמ' 271–276.

1900 של כתבי היד שהיו בידי האספן היהודי ר' חיים ברוך הלוי, שחי בגרמניה.⁷ לא ברור מתי וכיצד, אך בשלב כלשהו הועבר העותק לספריית המבורג יחד עם כתבי יד נוספים מהאוסף. בקריאה ראשונה התברר שליקויים שונים מקשים על פענוח הטקסט וכי החוט שחיבר את הגיליונות לספר ובכך שימר את הקובץ כולו, גרם להסתרת תחיליות וסיומות של כתבות העיתון. בעקבות פנייתנו למכון כתבי היד באוניברסיטת המבורג עבר העותק רסטורציה, כולל התרת החוט, ועתה אפשר לקוראו בבהירות רבה יותר. הראשונות והחלוציות שבהופעתו של העיתון הדובר בבגדאד, שהייתה אז ספר בשוליה המזרחיים של האימפריה העות'מאנית ומרוחקת ממרכזי השלטון והתרבות העות'מאניים, מחייבים את בחינתן של הנסיבות שאפשרו את הופעת העיתון ושל הגורמים שעמדו מאחורי התופעה הייחודית הזאת. לשם כך תיבחינה במאמר זה כמה שאלות: מה היו מטרות העיתון כפי שהציגן עורך העיתון? מי היו הגורמים שעמדו מאחורי היוזמה ומה היו מניעיהם? כיצד הובטח קיומו הכלכלי של העיתון לאורך השנים? כיצד נבנה המערך שכלל איסוף ידיעות, כתיבה והדפסה וכיצד הופץ העיתון למנויים ולרוכשים מזדמנים? ולבסוף: מדוע נכתב העיתון בעברית בעוד רוב יהודי האזור דיברו ערבית-יהודית? במאמר אראה שהשילוב בין חדירת המודרניזציה לשיפור באמצעי הקשר והתקשורת, יחד עם האינטרסים הכלכליים של סוחרים יהודיים במסחר הבינלאומי במרחב שבין המזרח הרחוק והמזרח התיכון לצד אישיותו המיוחדת של ברוך מזרחי הם שאפשרו תופעה ייחודית זו, עיצבו את קוויה ואת מאפייניה הייחודיים.

ההקשר ההיסטורי: יהודי בגדאד בעידן של תמורות

העיתון שבו נוסד העיתון הדובר, 1863, אינו מקרי; הוא היה קשור בהתרחשויות בזמן ובמרחב העות'מאני של בגדאד. בתקופה זו החלו ניכרות השפעות רפורמות התנטימאט. האדמיניסטרציה העות'מאנית של מחוז בגדאד התארגנה מחדש, השפעתם של מיסיונרים נוצרים החלה להיות ניכרת,⁸ התקשורת עם המעגל הגלובלי במרחב הקרוב והרחוק הוצצה והתעצמה לאחר פתיחת קו אוניות הקיטור על נהר החידקל, שהחל לפעול בשנות

7 שלמה גאלדשמידט, מקדש מעט: רשימת ספרי דפוס וכתבי יד אשר אסף הח' חיים בן ברוך הלוי, המבורג תר"ס (1900), עמ' 8, פריט מס' 68. יש להניח שהעותק נרכש מבית המסחר לספרי עברית ולכתבי יד שהקים בבגדאד הרב שלמה בכור חוצין ב-1867 ובו ריכוז כתבי יד שונים ומכרם לסוחרים אירופים.

8 על השפעת המיסיונרים הנוצרים ראו: ברוך משה מזרחי, "מאבד כספו לדעת", הדובר, שנה א, גל' כ, ט"ו בשבט תרכ"ד, עניין כג. מעטים הפרטים הידועים לנו על פעילות המיסיון בעיראק מאחר שהארכיון שלו אבד בהפצצות הבריץ' בלונדון בתקופת מלחמת העולם השנייה. ראו: Eleanor H. Tejjirian and Reeva Spector Simon, *Conflict, Conquest, and Conversion: Two Thousand Years of Christian Missions in the Middle East*, New York 2012

החמישים וחיבר בין בגדאד לבצרה ולהודו תחת הקולוניאליזם הבריטי,⁹ ובמיוחד לקהילות המהגרים ה"בגדאדים" בבומביי ובכלכותה; גם קו הטלגרף שהופעל ב-1862 חיבר את בגדאד לקושטא ופתח פתח לתקשורת ישירה ומהירה עם אירופה. יתר על כן, השלטון עודד רכישת השכלה מודרנית בדגש על רכישת שפות ובשלהי העשור החלו נפתחים בתי ספר ממשלתיים. תמורות אלה אפשרו את הידוק קשריהם של יהודי בגדאד עם השלטון העות'מאני, עם החברה המוסלמית והנוצרית המקומית וגם עם המרכזים היהודיים בהודו, בפרס, בקושטא ובערי אירופה. שינוי נוסף היה פתיחתה של תעלת סואץ ב-1869, כאשר דרך הים הפכה לנתיב המסחר הבינלאומי העיקרי והצטמצם מאוד הנתיב היבשתי בין בגדאד, מוצול, דמשק, חלב וביירות. הקשר הימי בין בגדאד לים התיכון הושלם ובצרה הפכה לנמל ראשי למסחר בין אירופה לעיראק ופרס, ובין הודו לעיראק ופרס. מציאות חדשה זו תעורר בהמשך שאלות על שייכותם ונאמנותם של היהודים במרחב הערבי והמוסלמי שבו חיו ועל קשריהם עם היהדות הגלובלית, נושא שהלך וצבר תאוצה בתקופה זו. תמורות אלה היו התשתית שאפשרה את הוצאתו לאור של העיתון; בה בעת הייתה חשיבותו של העיתון בשיקוף המציאות החדשה, בעיצובה ובהפצת רעיונותיה.

באמצע המאה התשע-עשרה מנתה הקהילה היהודית, על פי עדותו של הנוסע היהודי ישראל בנימין, כ-3,000 משפחות. הוא ציין שיש בה אנשי מסחר גדולים ונכבדים שעיסוקם במסחר בין-לאומי, ושהמסחר בין בגדאד לפרס, הודו וסין, נמצא בידי היהודים והשפעתם כה ניכרת עד כי שוקי העיר שובתים עם כניסת השבת.¹⁰ בסוף המאה כבר היו בבגדאד כ-40,000 יהודים שמנו כעשרים אחוז מכלל 200,000 תושבי העיר.¹¹ הרובע היהודי כלל כמה רחובות בגדה המזרחית של החידקל. נמצאו בו מוסדות הקהילה ובכללם תשעה בתי כנסת, תלמודי תורה ו"ישיבת בית זילכה" שבראשה עמד הרב עבדאללה סומך.¹² בתיים של העשירים היהודים הרשימו את הנוסע ישראל בנימין. היו אלה בתיים "המעוטרים בכל מני פאר כדרך מרום עם אנשי אייראפא", שבחזיתותיהם מדשאות נטועות פרחים, ובהן יושבים היהודים לעת ערב בימים חמים, "ויתענגו בשיחות נעימות".¹³ הקהילה הונהגה על ידי אליטה של סוחרים והתאפיינה ביזמות ובניידות. ככל שהיישוב בעיראק התרחב והתחזק, התרחבה גם התשתית המוסדית בתחומי החינוך והתרבות, ובהדרגה נעשתה יהדות בכל מרכז תורני לקהילות שסביבה ולפזורה

9 על הקמת קו ספינות הקיטור בנהר החידקל ראו: Camille Lyans Cole, "Precarious Empires: A Social and Environmental History of Steam Navigation on the Tigris", *Journal of Social History*, 50, 1 (Fall 2016), pp. 74–101.

10 בנימין ישראל ("בנימין השני"), **מסעי ישראל**, ליק תרי"ט, עמ' 44–45.

11 "שיחה עם ששון אפנדי" [כך במקור], **העולם**, וילנה, 10.3.1909.

12 יעקב אוברמאיר, "אזיאן, בגדאד", **המגיד**, שנה כ, גל' 13, ד ניסן תרל"ו, 29.3.1876.

13 בנימין ישראל, שם, עמ' 49.

הבגדאדית שקמה בדרום-מזרח אסיה.¹⁴ במקביל החלה הקהילה לעבור תהליכי מודרניזציה ובסוף 1864 ייסדה את בית הספר המודרני הראשון בשיתוף עם חברת "כל ישראל חברים".¹⁵ לתמורות באמצעי התקשורת התלוו תמורות פנימיות בעקבות רפורמות התנט'ימאט שהנהיגה האימפריה העות'מאנית בשיטת המנהל הפנימי, אשר נועדו לחזק את השלטון המרכזי, להגביר את הריכוזיות ולהכפיף את כל הנתינים העות'מאניים לסמכותה הישירה. הצו הראשון מ-1839, שמקובל לראותו כתחילת עידן התנט'ימאט באימפריה העות'מאנית, עסק בכינון מערכת צדק ומשפט שווה לכל הנתינים, מוסלמים ושאינם מוסלמים, עשירים כעניים.¹⁶ ככל שהיהודים נעשו מודעים לרעיונות הנאורות האירופית והשוויון שעמדו מאחורי רפורמות התנט'ימאט, כך גברה שאיפתם לשוויון פוליטי שישים קץ למצבם כמיעוט נחות ומושפל. מה גם שהרפורמות לא פגעו באוטונומיה היהודית מאחר שהאימפריה העות'מאנית שימרה את המבנה הקהילתי של קהילות המיעוט הדתיות והאתניות, את הנהגותיהן ואת סמכויות האכיפה שהיו בידיהן במסגרת שיטת המילתים שבה כל עדת מיעוט דתית או אתנית יוצגה על ידי איש דת.

העורך ר' ברוך משה מזרחי

כמו רוב העיתונים הראשונים שיצאו לאור באמצע המאה התשע-עשרה, גם הדובר היה יוזמה אישית, "מפעל של אדם אחד" שנשא אותו כל תקופת הופעתו אדם אחד שהיה הכותב, המפיק והמשווק. תוכנו של העיתון שיקף את אישיותו ואת עמדותיו ותפיסותיו האידיאולוגיות.¹⁷ מעטות הן ידיעותינו על עורך העיתון, ר' ברוך משה מזרחי, רובן שאובות מן העיתון עצמו. ברוך משה מזרחי נולד בהמדאן שבפרס ב-1826 ובמשך שמונה שנים למד אצל חכם העיר, מולא אליהו.¹⁸ לאחר מכן היגר עם בני משפחתו לבגדאד. שמו המקורי היה ברוך משה אגא באבא,¹⁹ אך בהמשך אימץ את הכינוי "מזרחי" שנעשה לשם משפחתו.²⁰ הוא אינו מנמק מדוע שינה את שמו, אולם הבחירה בשם "מזרחי"

14 על הקהילה הבגדאדית בהודו ראו: Joan Roland, *Jews in British India*, Lebanon, NH 1989, pp. 11–28

15 ראו בהרחבה: אסתר מאיר-גליצנשטיין, יהודי עיראק: היסטוריה ארוכה בארץ הפרת והחידקל, ירושלים 2024, עמ' 57–91.

16 ראו: דונאלד קואטארט, האימפריה העות'מאנית 1700–1922, רעננה 2015, עמ' 62–64; Gökhan Çetinsaya, "Challenges of a Frontier Region: The Case of Ottoman Iraq in the Nineteenth Century", in: Andrew C.S. Peacock (ed.), *The Frontiers of the Ottoman World*, Oxford 2009, pp. 271–288; Asher Susser & Atlas Duygu, *The Emergence of the Modern Middle East*, Tel Aviv 2017, p. 27

17 על עורכי העיתונות העברית הראשונים ראו: ישראל ברטל, "מבשר ומודיע לאיש יהודי: העתונות היהודית כאפיק של חידוש", קתדרה, 71 (1994), עמ' 156–164.

18 הדובר, שנה א, גל' ד, טז אייר תרכ"ג, 5.5.1863.

19 "הארון האב", כינוי לאדם חכם ומוערך; ביטוי המשלב תורכית ופרסית.

20 כפי שהוא מעיד: "הרי אני מגלה את דעתי לכל מיודעי על דבר ביאתי על החתום לחתום את שמי בשום עדות גמורה או באגרת שלחה אשר מקדמת דנא הייתי נוהג לחתום שמי בשום שטר חוב או

מלמדת כי ראה עצמו כאדם היושב בפאתי מזרח ומשם מתבונן על העולם. תפיסה זו באה לכיטוי גם במשפט הראשון שבו פתח את הגיליון הראשון של העיתון: "מקדמת ארש [ארץ] הנני להודיע..."

בבגדאד למד מזרחי בישיבת בית זילכה ונמנה עם תלמידיו של הרב עבדאללה סומך, שאותו כינה בעיתונו "רבי מורנו הרב",²¹ או "ועטרה על ראשם מורנו ורבינו ועטרת ראשנו כמהר"ר עבדאללה אברהם יוסף יחזקאל סומך הי"ו".²² חבריו לספסל הלימודים היו בני האליטה הרבנית של בגדאד וזכו ליחס של כבוד בעיתונו. במיוחד גילה יחס של הערצה כלפי הרב יוסף חיים, שהיה צעיר ממנו בתשע שנים אך כבר אז התפרסם בקרב יהודי בגדאד ודרשותיו זכו לאהדה עצומה.

מזרחי הוזמן להשתתף באירועים משפחתיים של בני האליטה הרבנית והכלכלית, כולל משפחתו של הרב יוסף חיים, כפי שעולה מדיווחים רבים בעיתון בכל שנות הופעתו. אבל הוא עצמו לא נמנה עם האליטה הכלכלית. לפרנסתו עסק בבדיקה והגהה של ספרי תורה ואף ציין שהיה המגיה והבודק הראשי בבגדאד.²³ יש להניח שבעברו ובמקביל להוצאת העיתון לאור היה גם סופר סת"ם.²⁴ פעמים רבות נכח באירועים חגיגיים לציון סיום כתיבת ספר תורה ואף ניצל את דפי העיתון כדי לדחוק בבעל השמחה לשלם לו עבור עבודתו. מקור נוסף לפרנסתו היה תפקידו כממונה מטעם חכמי העיר על אספקת חיטה כשרה לפסח. התפקיד החשוב והאחראי חייב אותו לצאת למסעות באזורים הכפריים של עיראק ומחוץ לה ולחפש שדות חיטה מתאימים. הדבר גזל ממנו זמן רב, אבל בעטיו זכו קוראי העיתון לדיווחים רבים על אירועים שהתרחשו מחוץ לבגדאד ועל מצב החיטים לפסח: "מודעת זאת בכל הארץ ובפרט לעין כל קוראי הנכבדים גלוי וידוע גודל משא הכבד המוטל על צוארי מידי שנה בשנה חוק ולא יעבור כתיב, אשר

בשום עדות גמורה הייתי כותב שמי ושם אבותי בכנוי הצעיר ברוך משה אגא באבא יצ"ו (וכזה היה חקוק בטבעתי אשר נאבד ממני), אך באגרת שלוחה או בכתבי חפשי שאין בהם שום חיוב וזכות, הייתי חותם ברוך משה מזרחי יצ"ו או הדובר או ברוך יצ"ו ותו לא באין סדר. [...] מכאן ואילך הינני חותם את שמי [...] ברוך משה מזרחי יצ"ו, באין הבדל, וזה זכרי וזה שמי (וכזה חקוק גם בטבעתי אשר בידי היום)". הדובר, שנה ה', גל' טו, ט"ו חשון תרכ"ח, 13.11.1867, עניין א. השם מזרחי נפוץ באותן שנים בקרב יהודי פרס שהיגרו למקומות אחרים, ומשקף את הגעתם ממזרח (אולי בדומה ל"מערכיים", כינויים של מהגרים יהודים ממרוקו שהיגרו מזרחה). עם זאת לא ידוע אם השם ניתן להם או שהם עצמם בחרו בו.

21 הדובר, שנה א, גל' כב, טז שבט תרכ"ד, 24.3.1864, עניין ח.

22 שם, שנה א, גל' ד, טז אייר תרכ"ג, 5.5.1863, עניין ג.

23 מזרחי מעיד על עצמו בשער גיליון העיתון "מאתי ברוך משה מזרחי יצ"ו בודק ומגיה תורת אלהינו", ובכתבות רבות שפרסם בעיתון הנוגעות להכנסת ספרי תורה כתב: "גם מתחת ידי יצא בכל חזוקי סופר בהגהותיו ובדיקותיו", הדובר, שנה ו, גל' יט, ר"ח שבט תרכ"ט, 13.1.1869, עניין י.

24 ראו: הדובר, שנה ג, גל' ז, ר"ח תמוז תרכ"ב, 25.6.1865, עניין יב.

כל קוראי הנכבדים וכל נכבדי עירנו ובפרט כל סומכי עירנו זאת, שמים עלי עיניהם להזמין להם חטים כשרים לפסח מבלי נדנוד חמץ".²⁵

מסלול חייו של מזרחי מילדותו בפרס, השכלתו התורנית ועיסוקיו בשירות הקהילה, מעידים על היחס החיובי בקהילת בגדאד למהגרים ועל מסלול הניידות החברתית שהיה פתוח לפנייהם.²⁶ לשיאו של המסלול הגיע ברוך מזרחי עם הוצאתו לאור של העיתון הדובר, פרויקט שחייב קשרים עם מודיעים, מנויים, מפיצים ומסייעים שונים בתוך הקהילה ומחוץ לה, ובה בעת רומם את העורך והקנה לו מעמד חשוב של בעל דעה והשפעה בקהילה. דומה שדווקא הלימינליות שבמעמדו כמהגר פיתחה בו יכולות השוואה והגבירה את עירנותו החברתית לתופעות שונות ומגוונות. תכונות אלה הכשירו אותו לתפקיד העיתונאי ובאו לביטוי בתכני הכתבות.

כשהחל להוציא לאור את העיתון היה מזרחי בן 37, בעל משפחה ואב לבן ולארכע בנות. מצבו הכלכלי היה דחוק למדי, כפי שמלמדת דאגתו להשגת נדוניה לבתו הבכורה המוזכרת תדירות בכתבותיו, עד שנישאה בתחילת 1866.²⁷ הוא נפטר צעיר לימים, כנראה בראשית שנת תרל"ב (סוף שנת 1871). בשנה האחרונה של העיתון הוא שב והזכיר את מצב בריאותו הרופף ובגיליונות האחרונים שהוציא לאור אף ביקש מן הקוראים להתפלל בעדו.²⁸

ברוך מזרחי אינו משתף את קוראי העיתון על הרקע להחלטתו להוציא לאור עיתון ואף אינו מספר איזה מודל הנחה אותו, אולם ניכר שהעיתון המגיד, שהיו לו מנויים בין יהודי בגדאד, היה לנגד עיניו והוא הושפע מתוכנו ומן האידיאולוגיה המשכילית שלו. עיתון נוסף שהגיע לבגדאד באופן סדיר היה דורש טוב לעמו, עיתון בערבית-יהודית בכתב חצי קולמוס שיצא לאור בליתוגרפיה בבומבי במימונו של הגביר העשיר דוד

25 שם, שנה ה, גל'ה, י סיון תרכ"ז, 13.6.1867, עניין א.

26 על ההגירה מפרס והשלכותיה על החברה היהודית בבגדאד ראו: שלמה דשן, "יהודי בגדאד במאה ה-19: הצמיחה של רב גוניות מעמדית ותרבותית", זמנים, 73 (2000), עמ' 30-44.

27 כך כתב: "ואם באתי להפיג צערי מהבנות אשר סבבני, ארבעה בנות נזיקים, אין מקום בהדובר לכותבם ומה גם שהמסוה מעכב הקולמוס, ואני תפילה לאל שוכן מעונה שישלח לי מאוצרו הטוב מבלי בושה וכלימה חלקי וחלק הבנות ומגברא דאית ליה קבעינא", הדובר, שנה א, גל' כו, ט"ו אדר ב תרכ"ד, עניין כז; ועוד: "אשר באלו הימים הגעתי לפרק בתולה נישאת ואין די לספוקי כי אם בהוצאה מרובה ואין הבור מתמלא מחלייתו ואין הקומץ משביע את הארי", שם, שנה ב, גל' טו, ר"ח חשוון תרכ"ה, 31.10.1864, עניין א. דיווח על שבת חתן לאחר נישואי בתו לאה, ראו: שם, גל' יט, שנה ג, ר"ח טבת תרכ"ו, עניין כז. על נישואי הבת: "מורעת זאת לכל קוראי הנכבדים אשר בעזרת האל יתברך ובעזרת כל קוראי הנכבדים, בשבת זה הזמנתי את בתי לחופה, והרי אני מוכן ומזומן לשמש ולכבד לכל הבא אלי לכבדני כנהוג", שם, שנה ג, גל' יט, ר"ח טבת תרכ"ו, 19.12.1865, עניין כז.

28 ראו לדוגמה: "הרבה פעמים גיליתי את אזנכם כי הדובר לא קנה לו עוד קו הבריאות וגם מלאכתו הנה היא נעשית ע"י אחרים", הדובר, שנה ט, גל' ד, י"א סיון תרל"א, 31.5.1871, עניין א.

ששון.²⁹ גם את העיתון הזה הכיר מזרחי והשפעתו ניכרת בעיצוב הגרפי של עיתונו **הדובר**. היעדר בית דפוס מקומי והקושי להדפיס עיתון הביאו אותו ככל הנראה לבחור בדפוס אבן (ליתוגרפיה), הן בגלל המחיר הנמוך יחסית של מכונת הדפוס ושל לוחות האבן שעליהן נכתב הטקסט, הן בגלל פשטות הביצוע והכתיבה בכתב יד ולא בסדר אותיות. לא ברור מניין השיג את מכונת הדפוס הראשונה, אולם במהרה התברר שאיכות ההדפסה ירודה, אולי בגלל שחיקת לוח ההעתקה, ולעיתים אף הייתה מטושטשת ובלתי קריאה, דבר שהגביל את מספר העותקים ואילץ את העורך להעתיק ולהדפיס כל גיליון ארבע פעמים.³⁰ לאחר זמן קצר פנה מזרחי לגביר דוד ששון וביקש סיוע ברכישת ציוד חדש שישפר את איכות ההדפסה.³¹ בסתיו 1863 נודע למזרחי שמרזא עבאס, מוסלמי מאנשי תבריו, פתח בבגדאד בית דפוס והוא פנה אליו לבדוק אפשרות להדפיס אצלו את העיתון, אלא שהתברר לו שאין הוא יכול לעמוד במחיר הנדרש: "מה אעשה לחסרון כיס אשר לזה צריך הוצאה מרובה ואין ידי מגעת לתת שכר בעד כל עלה סך עצום כאשר נתתי בפעם זה".³² כך הודפס העיתון בליתוגרפיה עד יומו האחרון.

מימון העיתון ומטרותיו

על מטרותיו ויעדיו של העיתון הצהיר מזרחי בכותרת הגיליון הראשון של העיתון (22.3.1863) שבה נכתב "חדשות וקורות הימים", בדומה לכותרתו של עיתון **המגיד**,³³ כותרת שליוותה את **הדובר** עד גיליונו האחרון (2.7.1871). בגוף הגיליון הוא פירט

29 דוד ששון (בגדאד 1792–פונה, הודו, 1864), בן למשפחת בעלי הון בבגדאד ומייסד "שושלת ששון". היגר להודו בסביבות 1830 ושם נעשה אחד הסוחרים העשירים. הוא בנה אימפריה כלכלית מסחר בטקסטיל, במוצרי כותנה, באופיום ועוד. ראו: ג'וזף ששון, **שושלת ששון**, מודיעין 2023. ששון עמד מאחורי הוצאת העיתון היהודי המקומי **דורש טוב לעמו**, שיצא במשך 11 שנים (1855–1866) ונועד לקהילות הבגדאדים בהודו, במיוחד לאלה שלא שלטו במידה מספקת בשפה האנגלית, ובהם דוד ששון עצמו. על עיתון זה ראו: יצחק אבישור, "ספרות ועיתונות בערבית-יהודית של יהודי בבל בדפוסי הודו", **פעמים**, 52 (תשנ"ב), עמ' 110; David Sassoon, "A Unique Jewish Newspaper", *The Jewish Chronicle*, 23.7.1908, pp. 26–27.

30 ואכן, לאורך כל שנות העיתון מצוין בראש כל גיליון מספר ההדפסה. למרות זאת לא מעט פעמים התקבלו תלונות על איכות ההדפסה וכולן זכו להתנצלות העורך.

31 **הדובר**, שנה א, גל' ד, ט"ו אייר תרכ"ה, 5.5.1863, עניין א. בתום השנה השנייה של העיתון דיווח מזרחי על התחייבותו של דוד ששון לממן רכישת דפוס חדש להדפסת העיתון, **הדובר**, שנה ב, גל' כג, ר"ח אדר תרכ"ה, 27.2.1865, עניין א.

32 **הדובר**, שנה א, גל' טו, ר"ח מרחשוון ה'תרכ"ד, 14.10.1863, עניין לח. מעניין לציין שבשבעות אחרים קודם לכן פנה הרב שלמה בכור חוצין בכתבה בעיתון **המגיד** בבקשה לסר משה מונטיפיורי וביקש "שואלי יכשר בעיניו לקבוע מכאן בתי דפוס שלא יש בכל בכל וסביבותיה שום בית דפוס", אלא שפנייה זו לא נענתה. **המגיד**, שנה ז, גל' 34, תרכ"ג, 26.8.1863, עמ' 268, מובא אצל לב חקק, **אגרות הרב שלמה בכור חוצין**, תל אביב 2005, עמ' 129.

33 כותרת העיתון **המגיד** באותה עת (**המגיד**, גל' י"ד באדר ה'תרכ"ג, 5.3.1863) הייתה: "חדשות וקורות הימים. יגיד ליעקב מהנעשה והנשמע בכל חלקי תבל, בין כל יושבי חלד, אשר ינעם ואשר ראוי לדעת לכל איש ישראלי ותועלתו ולתועלת השפה העברית". מזרחי אימץ רק את המשפט הראשון.

את תפיסתו העיתונאית: "הנני להודיע להקוראים הנכבדים תוכן ענייני העיר הזאת וסביבותיה וכל העם הנמצא בה, יען אני באתי בעזרת האל ית' [וברך] לבנות ביית חדש וכל בניין צריך יסוד, ומה גם שדומה למי שמסרו לו מפתחות הפנימיות ולא מסרו לו מפתחות החיצוניות".

בהצהרה זו הוא בישר שמדובר בפרויקט חדש וחדשני של הוצאת עיתון מקומי שיספק דיווח שוטף על המתרחש בעיר ובסביבותיה, על חיי יושביה ועל כל ידיעה העשויה לשפוך אור על המעגל החברתי, הארגוני והתרבותי שבתוכו חי או שאיתו היו לו קשרים. הדיווח המקומי נועד לכל קוראי העיתון: יהודי בגדאד ויהודים אחרים. תפקידו הנוסף של העיתון היה לספק לקוראיו בבגדאד דיווחים על אירועים חשובים בתחומים המדיני, התרבותי והמדעי בעולם, במיוחד באירופה, שעשויה להיות להם השפעה על חיי היהודים בעיר. אלא שלא רק ידיעות הועברו בדפי העיתון. העיתון הדובר שימש הן ככרוניקה קהילתית הן כבמה חינוכית. העורך, שנחשף זה כבר לכתבות בעיתון המגיד ולרוח ההשכלה המתונה השורה בו, ביקש להנחיל לקוראיו, לצד ערכי הדת, ערכים תרבותיים ברוח הנאורות האירופית, של ביקורת ריאליסטית, מדע ועידוד השכלה מודרנית, כפי שהוא הבין אותם.³⁴ את תפקידו כמחנך ביטא בהבעת דעתו בגוף הידיעה ובעיקר בכותרות הלקוחות מן המקורות היהודיים אשר כל תלמיד חכם הבין את משמעותן. כך לדוגמה כותרות כמו "נשים דעתן קלה" כגינני לאמונות תפלות, "עקבות דמשיחא" כרמז למעשים קשים ולחוסר מוסר, סימנו מהו מעשה ראוי ומה לא, מה אמין ומה מופרך. את יחסו החיובי להשכלה הביא לביטוי בדיווחים הרבים על הקמת בית הספר המודרני היהודי הראשון בסיועה של חברת כל ישראל חברים בסוף 1864 ובהמשך אף שלח את בנו להתחנך בבית הספר.³⁵

רק בתום שמונה חודשים להופעת העיתון דיווח מזרחי על הגורמים שמימנו את העיתון ואפשרו את הופעתו הסדירה. מסתבר שמי שעמד מאחורי היוזמה היה הגביר דוד ששון, שבאותה עת מימן, כאמור, גם את העיתון **דורש טוב לעמו**. ששון העריך שכדי להבטיח את הוצאת הדובר במשך שנתיים נחוץ סכום של 25 לירות תורכיות. להשגת

34 ניתוח נרחב ומעמיק על מאפייניו של העיתון ועל הקול הייחודי שלו במסגרת תנועת ההשכלה היהודית כתבה ליטל לוי בהסתמכה על הגליונות שהיו ידועים עד כה, ראו: Lital Levy, *Jewish Writers in the Arab East: Literature, History, and the Politics of Enlightenment, 1863-1914*, Berkeley, CA 2007. לאחרונה התפרסם גם מאמרה של אנני גרין על העיתון: "‘Eastern’ Print Modernities and the Jewish Newspaper of Ottoman Baghdad", *Jewish Quarterly Review*, 114, 4 (Fall 2024), pp. 473–478.

35 על יחסו לכי"ח ראו בהמשך. על שליחת בנו לבית הספר ראו בהוספה **להדובר** לסוף שנה ו המכילה פרוטוקולים מאסיפות ועד חברת כי"ח בבגדאד לשנת תרכ"ח (1868), פרוטוקול אסיפה ה (בתרגום מערבית-יהודית): "החברה קבלה בקשת ח' ברוך מזרחי להכניס לבית הספר את בנו הבחור אליאו חיים הי"ו". כמו כן נזכר שמו ברשימת התורמים לחברת כי"ח בבגדאד לשנת תרכ"ח (1868), רשימה שנדרסה גם כן בהוספה **להדובר**, שנה ו, עמ' 2.

הסכום הנדרש הוקמה חברה ושמה "חברת גומלי חסדים", שהוצגה כגוף פילנתרופי וחבריה היו כולם בעלי ממון יהודים. נקבע שעשרה מחבריה יעבירו למזרחי לירה וחצי כל אחד (סך הכול 15 לירות) ועשרה חברים נוספים יעבירו לירה אחת כל אחד (סך הכול 25 לירות). בתמורה יקבל כל חבר בקבוצה הראשונה את העיתון באופן סדיר, בקביעות, במשך שנתיים, כולל הוצאות משלוח, וחברי הקבוצה השנייה יקבלו אותו במשך שנה אחת, כולל הוצאות משלוח. בתום השנתיים ישתנה המחיר; המנויים הגרים בבגדאד ("הקרובים") ישלמו חצי לירה לשנה והרחוקים – שמספרם היה גדול יותר – ישלמו לירה לשנה.³⁶ מן הדיווח של מזרחי לא ברור אם דובר באנשים שהתחייבו מראש או שהצטרפו במהלך הזמן; מכל מקום הוא האיץ באנשים נוספים להצטרף ושבועות אחדים לאחר מכן בישר על הצטרפותו של הגביר דויד שלמה אלטראס מחלב.³⁷ מזרחי לא ציין מה היו מניעיהם של הגבירים היהודים לייסוד העיתון אולם מעורבותו של דוד ששון, איש בומביי, ושל אחרים מאנשי הודו ומקומות אחרים, מלמדת על אינטרס כלכלי-מסחרי לקבל ידיעות על המתרחש בבגדאד, מידע בעל חשיבות כלכלית. כך נמצא שבכל גיליון הייתה התייחסות לכניסה וליציאה של אוניות וסחורות לנמל בגדאד ונוספו רשימות ארוכות על מחירי הסחורות וערך המטבעות בעיר. גם דיווחים על מצב השלטון בעיר, על אי שקט בעקבות מסעות הצבא לדיכוי שבטי הבדווים בדרום עיראק וכן על מגפות, סופות גשמים והצפות של נהר החידקל – לכל אלה הייתה חשיבות רבה לאנשים שחיו הרחק מבגדאד אך היו להם קשרי מסחר איתה. יש להניח שגם קשרי המשפחה של בני התפוצה העיראקית והרצון לקבלת מידע רצוף על המתרחש בעיר היו גורם משמעותי בייסוד העיתון.

36 "והנה בשורה מאת פני ראש קוראי הנכבדים כה"ר ש"ך דויד וכו' באגרת שלוחה וכו', ולזה עלה בהסכמה מאת קוראינו הנכבדים הקרובים ולא יעבור כתיב אשר יסדו חברה בשם חברת גומלי חסדים שיקבצו הסך הצריך למטבע הזה אשר חשבו הם מו"מ לסך כ"ה לירא מטבע עון, והתנו ביניהם שיתחלק הסך הנו' לשני כתות וכל כת עשרה נדובים כת האחת יתנו כל אחד לירא אחת וחצי, וכת האחת יתנו לירא אחת, ואשר ידבנו לבו ליתן לירא אחת וחצי וליהיות מעשרה הראשונים הוא ידו על העליונה אשר יגיעו אליו העלים בשלימות עד ב' שנים באין כסף, וגם שכירות הפוצטה עלי יהיו, ואשר אין בו כח ליהיות מעשרה הראשונים, הוא יתן לירא אחת דווקא, יגיעו אליו העלים בשלימות עד משך שנה אחת תמימה וגם שכירות הפוצטה עלי יהיה, ובזה לא פליג בין קרובים לרחוקים, ואחר תשלום ימי השלום למור כדאית ליה ולמור כדאית ליה, ישלמו לי בעד שכרי הקרובים חצי לירא לשנה והרחוקים אשר אני נותן בעדם שכר פוצטא לירא אחת לשנה, ומצד אשר הקרובים הם מעטים מצד אשר אין להם הנאה כל כך בהדובר, ואין הנאה כי אם לרחוקים, אמרתי אחכמה לגלות את אוזן הרחוקים הקוראים הנכבדים ליהיותם מחברה זאת". הדובר, שנה א, גל' טו, ר"ח מרחשוון התרכ"ד, 14.10.1863, עניין לח.

37 הדובר, שנה א, גל' כא, עניין א. מזרחי מוסיף ומציין: "ונדבה רוחו לתועלת השפה העבריה". שלמה דוד אלטראס היה בעל בית מסחר עשיר בחלב, בעל נתינות אוסטרית, מעשירי העיר. בית המסחר שלו פשט רגל בעת המשבר הכלכלי של 1874. אלטראס היה מיוזמי הקשרים עם כ"ח, תרם לארגון ופעל להקמת בית ספר מודרני בחלב. ירון הראל, ב"ספינות של אש" למערב, ירושלים 2003, עמ' 70, 114.

תפוצת העיתון ומעגל הקוראים

איכותו הירודה של דפוס הליתוגרפיה שבידי מזרחי הגבילה את מספר העותקים המודפסים ואף על פי שכל גיליון נדפס ארבע פעמים, יש להניח שמספר העותקים הכולל לא עלה על עשרות אחדות. בשנות השבעים היו לעיתון המגיד כעשרים מנויים בבגדאד, על פי דיווחו של יעקב אוברמאיר, שהתגורר בבגדאד מתחילת 1870,³⁸ אך מספר הקוראים היה גדול בהרבה. יש להניח שמעגל קוראי הדובר בבגדאד היה דומה ומספרם גדל ככל הנראה ככל שגדלה הפצתו במרחב המזרח תיכוני. לפי דיווח מן השנה השישית של העיתון, רוב קוראיו באו מיישובים שמחוץ לבגדאד, דהיינו "מהרחוקים ולא מהקרובים".³⁹ לקראת סוף שנות השישים התרחבה תפוצת העיתון, לאחר שנוצר קשר עם סוכן יהודי בבירות שהפיץ את העיתון בסוריה, בתורכיה וממערב לה. על פי דיווחים בעיתון עצמו הוא הופץ ביישובים הבאים: בצרה, כרכוך, מוצול, סולימניה, מנדלי, כפרי, כנקין, ארביל, חלה וצאלחיה בעיראק, טהראן, כרמשאן, וולגראד, המדאן, סנא, יזד, אספהאן, אבו שהר, כשאן ושירז בפרס, בומביי, כלכתא והונג קונג במזרח הרחוק, וביישובים שממערב לעיראק: חלב, דמשק, צפת, טבריה, חברון, ירושלים, ביירות ואלכסנדריה. ליישובים שלאורך החידקל ולערי הודו נשלח העיתון מבגדאד באוניות קיטור ולערי פרס הוא הועבר בדרכי היבשה. משלוח גיליונות העיתון לסוריה היה בעייתי בגלל היעדר ביטחון בדרך היבשה. הפתרון נמצא בצירוף גיליונות לדואר ששלח הציר הבריטי בבגדאד לדמשק ומשם לבירות. מכאן נשלח העיתון ליעדים שונים במצרים ובאירופה. הדואר הועבר על גבי גמלים ויצא לדרך בקביעות בימי חמישי פעם בשבועיים.⁴⁰ אין בדינו מידע על הפצת העיתון באירופה, לאילו יישובים הגיע ובאיזה היקף נרכש. באחד מגיליונות העיתון מדווח מזרחי שפנה אל עורך המגיד באמצעות סוכנו

38 Jacob Obermeyer, *Modernes Judentum im Morgen- und Abendland*, Wien und Leipzig 1907, p. 43. יעקב אוברמאיר (1845–1938) היה מלומד יהודי גרמני שהגיע לבגדאד ב־1870, לאחר מסע לאורך צפון אפריקה, ממרוקו למצרים, ועד דמשק. הוא היה מורה ומחנך בבית הנסיך הפרסי הגולה עבאס מירזה מולקארה, אחיו של נאסר א־דין, השאה הקאג'ארי, וגם לימד בבית הספר של חברת "כל ישראל חברים". בשנים 1875–1876 פרסם סדרת מאמרים על בגדאד בעיתון המגיד ובין היתר מתח ביקורת חריפה על הרב יוסף חיים. דבריו עוררו את זעמם של יהודי בגדאד והוטל עליו חרם. סמוך לכך נפטרה אמו, אך מתוקף החרם לא היה לו מניין בימי האבלות והוא נאלץ לבקש את מחילת בני הקהילה. ב־1881 עבר לטהראן יחד עם הנסיך עבאס מירזה מולקארה לאחר שזה התפייס עם אחיו וחזר לפרס. שלוש שנים לאחר מכן עבר לווינה ולימד ערבית ופרסית באקדמיה האימפריאלית לשפות המזרח שנוסדה ב־1754 בידי הקיסרית מריה תרזה. הוא לימד שם מ־1884 ועד 1915. בבגדאד נשא אישה והתגרש ממנה עם עזיבתו את העיר. ראו ההקדמה בספרו הנ"ל.

39 הדובר, שנה ו, גל' ה, טו סיון תרכ"ח, 1868, א.

40 "על אודות הפוצטא רוכבי גמלים אשר שולחים מבית הציר של אנגליש לעיר דמשק ומשם לבירות ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים לארבע כנפות העולם, וגם כל הסוחרים שולחים אגרותיהם עמהם בשכר לכל מקום אשר הם רוצים כמנהגם הנהוג אשר הם שולחים בכל חודש שני פעמים". הדובר, שנה א, גל' ט, ר"ח אב התרכ"ג, 17.7.1863, עניין כה.

בבגדאד, ככל הנראה מדובר ברב שלמה בכור חוצין, וביקש את סיועו בהרחבת מספר המנויים לעיתון הדובר. העורך השיב שאינו יכול לסייע מכיוון שהעיתון אינו מודפס ולכן יש לשלם עבורו מס גבוה הנדרש עבור כתבי יד. מזרחי פנה לקוראים היהודים באירופה והציע להם להצטרף ל"חברת גומלי חסדים" שמיימנה את הוצאת העיתון כדי לעקוף את המשוכה הכלכלית. אולם מעבר לכך אין בידינו מידע על מנויים באירופה. בגלל שיטת המימון של העיתון, לא ננקב מחיר המנוי השנתי בשנותיו הראשונות והנוסח הקבוע בשער העיתון היה: "יוצא לאור שני פעמים בכל חודש וחודש ומחירו לשנה באין ערך קצוב, כי העשיר לו ירבה והדל לא ימעט". החל מן השנה השמינית להוצאת העיתון, מייד לאחר שהתקבל רישיון מהשלטון העות'מאני להוצאתו לאור, פורסם בשער העיתון מחירו במקומות השונים שבהם נמכר: "יוצא לאור ב' פעמים בכל חודש, ומחירו לשנה בארצנו ה' בישלוג, לחצי שנה ב' בישלוג וחצי. לערי הודו ה' רופיי לשנה וכן לחצי שנה. לערי מדי פרס ששה קראן לשנה. לערי אירופא עשרה פראנק לשנה. והכל מלבד שכירות הדרך".⁴¹

שפת העיתון

בחירתו של ברוך מזרחי להוציא את העיתון בעברית, שפת הקשר של חכמי ישראל לתפוצותיהם, "שפת הקודש", כפי שציין בכותרות העיתון למן הגיליון הראשון ואילך, הייתה הצהרה בעלת משמעות אידיאולוגית ופוליטית. ברירת המחלוקת הייתה הערבית-יהודית, שפת היצירה של היהודים בארצות האסלאם, שנכתבה באותיות עבריות בכתב חצי קולמוס. זו הייתה השפה המדוברת בפי יהודי עיראק ואפשר היה לצפות לקהל יהודי מקומי גדול בבגדאד ובהודו שהערבית-יהודית נהירה לו, על אחת כמה וכמה בעיתון המדווח על ענייני חולין, בדומה לעיתון דורש טוב לעמו שנכתב רובו ככולו בערבית-יהודית ושירת את הקהילה הבבלית במזרח הרחוק ובעיראק. מעניין במיוחד שלא ניכרה בעיתון כל התלבטות בשאלת השימוש בשפת הקודש לצורכי חול ובמיוחד בעיתון.

בחירתו של מזרחי לציין בשער הגיליון הראשון ששפת העיתון היא "שפת הקודש" מלמדת שהעברית הייתה שפת העיתון מלכתחילה. עם זאת הוא היה מודע למשקלה ולחשיבותה של הערבית-יהודית ומודעות זו באה לביטוי בהחלטתו שהגיליונות הראשונים יהיו דו-לשוניים, בעברית ובערבית-יהודית, טור מול טור, כך שדובר העיתון יגיע לכול. אולם היקפן של הכתבות בערבית-יהודית הלך והצטמצם מגיליון לגיליון ומן הגיליון התשיעי ואילך נכתב העיתון כולו בעברית. מהלך זה מדגים שמלכתחילה העברית הייתה שפת העיתון. גם בהמשך עמד מזרחי על הכתיבה בעברית וסירב לעבור לערבית-יהודית, אף שנשמעו קולות מקרב קוראיו, בעיקר בהודו, שביקשו זאת. לכך הגיב: "להמקנים בערי הודו ומבקשים ממני לשנות את לשוני מעברית לערבית, הנני מודיעם שאין בדעתי

41 הדובר, שנה ח, גל' א, ה' ניסן תר"ל, 6.4.1870.

לקיים דבר זה".⁴² ב-1869, כאשר שבו ונשנו הבקשות, הוא הביע נכונות לפרסם מוסף בערבית אך התנה זאת בכך שהמבקשים יקדימו וישלמו את דמי המנוי שנה מראש עבור העיתון: "לכל המבקשים מהדובר לשנות לשוננו מעברית לערבית, הרני נעתר לבקשתם ולא שיהיה הערבית העיקר ח"ו רק שיהיה העברית העיקר והערבית טפל לו, ובתנאי שישלחו לי המבקשים על הפחות שכר שנה א'".⁴³

עם הופעתו בבגדאד של העיתון העות'מאני הרשמי אל־נֻרָא', שנכתב בערבית ובתורכית עות'מאנית, נענה מזרחי לבקשות הקוראים ופרסם קטעים מן העיתון מתורגמים לערבית-יהודית או לעברית, ובמיוחד הביא את צווי השלטון שנגעו לכלל יושבי עיראק ושחלו גם על הציבור היהודי. הפרסום כלל הבהרה ופרשנות, כפי שהסביר מזרחי בעיתונו: "אנכי מפרש הדברים לפני קוראי גם מערבית לעברית באר היטב שידעו ויבינו כל קוראינו בכלל כי שפת קודש אמת ולא תחסר כל בה לכשרצה",⁴⁴ וכל זאת מתוך החשיבות המיוחדת שייחס לשפה העברית, שליטתו ברזי השפה והידיעה שיש מעגל לא קטן של קוראי עברית.

התעקשותו של ברוך מזרחי על העברית כשפת העיתון מלמדת על מעגלי השיח שאליהם כיוון: לו פנה לציבור הערבי הלא-יהודי היה עליו לכתוב בערבית ולו פנה לציבור היהודי בבגדאד וקהילות הלוויין שלה בלבד היה עליו לכתוב בערבית-יהודית. הבחירה בעברית מעידה על קהל יעד אחר במרחב היהודי הקרוב ובמרחב היהודי הגלובלי, שבהם העברית הייתה שפת גשר: יהודי עיראק, פרס, סוריה, הקווקז, היהודים הבגדאדים בדרום מזרח אסיה וחשובים במיוחד – יהודי אירופה, שעזימם ניסה העורך לקיים שיח באמצעות פניות לעיתון המגיד. בזכות העברית יכול היה הדובר להיות חלק מרשת תקשורת עברית גלובלית ולשמש גשר בין בגדאד למרכזים יהודיים אחרים במזרח התיכון, מעבר למעגל דוברי הערבית-יהודית. מצד שני, הבחירה בעברית פנתה לקהל יעד מצומצם יחסית: למעגל תלמידי החכמים בקהילת בגדאד ובקהילות אחרות באזור ולקוראים משכילים באירופה.

42 הדובר, שנה ו, גל' ד, טו אייר תרכ"ח, 7.5.1868, עניין יד.

43 הדובר, שנה ו, גל' יט, ר"ח שבט תרכ"ט, 13.1.1869, עניין טו. על הכתיבה בעברית ועל הסיבות שהובילו בהמשך למעבר לערבית ראו: Orit Bashkin, "Why Did Baghdadi Jews Stop Writing to Their Brethren in Mainz? Some Comments about the Reading Practices of Iraqi Jews in the Nineteenth Century", in: Philip Sadgrove (ed.), *History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East*, Oxford 2004, pp. 95–111.

44 "בנוגע להבטחתי אשר הבטחתי לקוראי להעתיק להם חרשות ממכתב העתי החדש היוצא לאור בעירנו זאת בשם זוורא [...] אמרתי אחכמה זאת הפעם להגיש גם לפני קוראי את נוסח הורמנא דמלכא בעד הרמת קרן פחתינו הצדיק והתם והישר יר"ה [ירום הורון], וכדי שלא להניח מקום למקשן להקשות על פירוש הדברים קשי הבנה הנמצאים בלשונו שאין כל אדם יכול לפרשם על פי האמת, אי לזאת ערכתי הדברים בהוייתן אות באות". הדובר, שנה ז, גל' ח, ר"ח אב תרכ"ט, 9.7.1869, עניין א.

החל משנתו השמינית של העיתון ניכר שינוי המעיד על זיקתו של מזרחי לעברית, כפי שעולה מן הכותרת החדשה של עיתונו: "הדובר, חדשות וקורות הימים לתועלת שפה העבריה".⁴⁵ תוספת זו, "לתועלת שפה העבריה", בדומה לכותרת בעיתון המגיד, הוזכרה בגוף העיתון משנתו הראשונה, אך כעת הוצבה בשער העיתון כשהיא מצהירה על מודעות לחשיבותה של השפה העברית מעבר להיותה שפת גשר בין תלמידי חכמים יהודים במרחבים גלובליים. יש להניח שתוספת זו קשורה לתמורות בעולמם של יהודי אירופה שבאו לביטוי מעל דפי עיתונות ההשכלה, במיוחד בעיתוני המגיד והלבנון שמהם הושפע ברוך מזרחי. השפעה זו ניכרת גם בהיבט הלשוני של השפה העברית בעיתון. השוואת הלשון העברית של העיתון בציר הזמן מלמדת שגם תפיסתו של מזרחי את העברית עברה תמורות בשמונה וחצי שנות הופעת העיתון. אם בראשית הדרך הייתה זו העברית המקומית, משולבת בביטויים בארמית, שפתם של חכמי ישיבת בית זילכה, המשקפת את ארון הספרים היהודי לדורותיו, בהמשך חל שינוי מסוים בעברית של העיתון והיא נעשתה קרובה במידת מה לעברית המשכילית של עיתונות ההשכלה העברית האירופית. מבחינה זו ייתכן שהוספת המשפט "לתועלת שפה העבריה" מלמדת על הפנמתה של תפיסה חדשה של ברוך מזרחי ואולי גם של חוג קוראי העיתון, שייחסה לשפה העברית המתחדשת משמעות כלל יהודית כבר בשלב מוקדם זה של ראשית שנות השבעים.⁴⁶

מדורים ונושאים בעיתון "הדובר"

בתפקידו העיקרי כספק חדשות כלל העיתון ידיעות מקומיות, מהמרחב העות'מאני ומהעולם הגדול. 188 הגיליונות שבידינו מכילים יותר מ-4,000 כתבות שרבות מהן מכילות דיווחים על התפתחויות מקומיות ואזוריות ועל חדשות בינלאומיות שנאספו מעיתונים אירופיים או ממכתבים שנשלחו לעורך הדובר. אבל מרבית הכתבות עוסקות באירועים שהתרחשו בחיי היום-יום של יהודי בגדאד, בחייהם של גברים, נשים וילדים בני מעמדות שונים ועיסוקים שונים: סוחרים, רבנים, בעלי חנויות, רוכלים, עניים חסרי מקצוע, גנבים, אימהות, תלמידים בתלמוד תורה ונערות צעירות, שחיו ביישובים שונים ברחבי עיראק. באמצעות הכתבות הללו נפתח לנו צוהר לעולמה של קהילה שלמה ומקומה במערך העירוני המוסלמי והעות'מאני.

אביא כמה דוגמאות.

בכל גיליון מצויים דיווחים שוטפים על תנועת האוניות בנהר החידקל ועל הקשרים רחבי ההיקף עם הודו ועם פרס השכנה, על המכתבים והעיתונים, הסחורות והאישים

⁴⁵ הדובר, שנה ח, גל' ג, יד באייר תר"ל 11.5.1870, שער הגיליון. כותרת זו התווספה לשער העיתון מעתה ועד גיליונו האחרון. חודש קודם לכן התקבל הרישיון להוצאת העיתון אך אין לדעת אם הדברים קשורים.

⁴⁶ בהשוואה בין כתבות העיתון בראשית דרכו לכתבות לאחר שמונה וחצי שנות הופעתו, ניכרת תמורה מסוימת בהשפעת העברית של תנועת ההשכלה היהודית. הנושא מחייב מחקר פילולוגי מעמיק יותר במאפייניה של תמורה זו.

החשובים שבאו לעיר ועל אלה שיצאו אותה. לא מעט דיווחים עוסקים בחידושים שהביאו אוניות הקיטור והטלגרף לחיי היום-יום הן בתחום התקשורת הן בתחום התחבורה, ועם אלה גם התגברותה של תופעת העלייה לרגל לקברות הנביאים עזרא ויחזקאל ולקברות קדושים מוסלמים. דיווחים נוספים עוסקים בגשמים, בהצפות בנהרות הפרת והחידקל, במכת הארבה החוזרת ונשנית וגם במגפות ואסונות אחרים ובהתמודדותם של בני בגדאד עם מצבי חירום. כמו כן מצויות רשימות מפורטות של מחירי סחורות ומוצרים וערכי המטבעות בשוקי בגדאד שהעורך העתיק מתוך עלונים שקיבל. הפרסומים הללו הופיעו במשך חודשים ארוכים ואז חדלו מסיבה לא ברורה. בצד הדיווחים המקומיים רבים הדיווחים על אירועים בעולם הגדול, במיוחד כאלה הקשורים למערב: מלחמות בין המעצמות, מלחמת האזרחים בארצות הברית, כריית תעלת סואץ ופתיחתה לשיט, ויכוחים על שוויון זכויות ליהודים באירופה, דיון ברעיונות משכיליים ועוד.

הדיווחים על התרחשויות בחיי היומיום חושפים מערכות יחסים מגוונות עם השכנים המוסלמים. הם כוללים שיתופי פעולה עסקיים ויחסי שכנות טובה בצד פגיעות ביהודים על ידי מוסלמים, תיאורים של התאסלמות יהודים אשר נקלעו למצוקה כלכלית כבדה וניסיונה של הקהילה היהודית לסייע להם ולהחזירם ליהדות, פעילות של מיסיונרים נוצרים ועוד. כמו כן ישנם דיווחים שוטפים על מגעים של יהודי העיר עם נציגי השלטון העות'מאני, עם הקונסולים של בריטניה וצרפת, עם הצייר הפרסי ועם הקהילה הפרסית בעיר, בצד דיווחים על רפורמות התנט'ימאט והשפעותיהן על תחושת הביטחון של היהודים כפי שהיא באה לביטוי ביחסים עם השלטונות – כל אלה מאפשרים דיון חדש ומעמיק בסוגיית יחסי יהודים ומוסלמים על רקע הרפורמות ולפני עידן הציונות. הדיווחים הרבים מאפשרים לבחון את מאפייני זהותם של יהודי עיראק במאה התשע-עשרה, את מרכיבי הגדרתם העצמית ואת השתלבותם בחברה הכללית.

להלן קטע המדגים את הנושא ובו מדווח העורך על פגיעות ביהודים בהנחיית אנשי דת מוסלמים, שבתמורה הבטיחו למכים כי יזכו בגן עדן דווקא עם התגברות יישומו של השוויון המשפטי בין בני הדתות השונות על פי רפורמת התנזימאט. מזרחי משתמש במושגים שמקורם בבית הדין היהודי כדי לתאר את הפגיעות ביהודים ("מכת מרדות" היא עונש מלקות שנגזר על ידי חכמים) ואת חכמי הדת המסיתים ("זקן ממרא" הוא תלמיד חכם המורד בבית הדין ודינו להיענש) ואילו כותרת הכתבה – "לעולם הוי מתפלל בשלומה של מלכות [...] – משקפת את ההערכה של מזרחי לשלטון העות'מאני ואת התלות בו. כך הוא מספר:

באשר אנחנו רואים בעינינו בשבוע זה, ישראלי אחד נפל תחת יד המוסולמנים בשוק במכת מרדות באין מציל מידם. וכאשר בא גם ישראלי אחר להצילו, גם לו הפילו לארץ ברוב עם המוסולמנים. ומיד מי היתה זאת, מיד ב' זקניי ממרא אשר הורו להם: כל מכה ישראלי יזכה לגן עדן. מי הוא זה ואיזה הוא אשר שמע שכר מצוה כזאת ולא יכה. איך שיהיה, הגיעו הדברים גם לשער השרים ונשפטו, ב' בחורים אשר הכו

נכנסו לבית הסוהר, ב' בחורים מהם ברחו, ושני זקני ממרא, התרו בהם שלא יוסיפו עוד לענות סרה כזאת, שאם יחזרו עוד על סרחונם ענוש יענושו וגם כופר יושע עליהם על פי ספר החוקים. יען אשר חוק שווי הזכויות פירש כנפיו על כל פני תבל ארצה באין הבדל, ואן שום נכרא יכול לטעון שוגג הייתי. וה' יאריך ימי מלך הצדיק הוא מלכנו יר"ה [ירוש הודו], ועוד ימים ידברו:⁴⁷

כתבות רבות עוסקות במשפחה היהודית ובפסקי דין בענייני נישואין, גירושין, אלמנות, יתומים, ודיווחים על אירועים שונים החושפים את חיי היומיום של נשים, גברים, ילדות וילדים בבגדאד ואת המורכבות ומגוון המאפיינים של מה שמכונה "המשפחה הפטריארכאלית". לא מעט כתבות מוקדשות למערכת החינוך היהודית לפני הקמת בית הספר המודרני של חברת "כל ישראל חברים" ולאחר הקמתו ולמעקב אחרי התפתחותו של בית הספר, שנוסד שנה לאחר שהעיתון החל לצאת לאור. מזרחי דיווח על התארגנות של קבוצת יהודים ובהם גבירים מקומיים ושני מהגרים אירופים, האחד שען והשני חייט, שפנו לחברה בפריס, ביקשו סיוע בהקמת בית ספר מודרני וייסדו בבגדאד חברה שהבטיחה מימון למימוש מטרה זו. לאחר מכן ליווה את המגעים על הקמת בית הספר ותפקודו ודיווח עליהם בהרחבה בעיתון. מדיווחיו מתברר שניצני ההשכלה האירופית הגיעו לבגדאד לא בעקבות הקמת בית הספר, כפי שמקובל לחשוב, אלא עוד לפניו, ושיהודים בעיראק התמודדו עם אתגרי המודרנה כבר בשליש השני של המאה התשע-עשרה. להלן קטע מן הדיווח על ההתארגנות שהניחה את התשתית למערכת החינוך המודרנית של הקהילה היהודית בעיראק.

שאיך שני אנשי אמת מאנשי איראפה הנמצאים בתוכינו הלא המה הגבירים הרמים מקיצי נדרמים, הראשון במעלה הוא החכם במלכתו מלאכת השעות כמהר"ר יצחק לוריאן הי"ו [השם ישמרו וינצרו], והטור השני המהיר במלאכתו מלאכת התפירה כה"ר אהרון הי"ו הנקרא בלשונם רויזעפפעלד, ושניהם כאחד טובים התאוו תאוה במדב'ר לדבר על לב אחינו בני בריתנו בני עירינו זאת להטות את לבכם ולהדריכם בדרך ישרה שיכור לו האדם אשר תפארת היא לעושיה ותפארת לו מן האדם לכוון בתוך עירנו זאת בית המדרש על דרך המדרשים הנהוגים בארצותיהם בגליל איראפה, שיתנדבו סך מה מהונם והנשאר לצורכם יעריכו מכתב למע'לת[ת] חברת כל ישראל חברים היושבת בעיר הבירה פאריז יע"א, שיעזרום בעזר האל. [...] ואנכי הרואה אשר דבריהם עשו פרי אשר תשובתם מהרמתה באה להם בתשובה ניצחת, ובקרב הימים יוציאו מחשבתם אל הפועל, ועל זאת אמרתי אחכמה להעתיק את אגרותיהם, שאלתם עם תשובתם בשערינו להשמיע לקוראינו הרחוקים, לאשר ולקיים את כל דברי האגרת ולאמץ את ידיהם בכל אשר יש לאל ידם.⁴⁸

47 "לעולם הוי מתפלל בשלומה של מלכות שאלמלא מוראה איש את רעהו ח"ב [חיים בלעו]", הדובר, שנה ו, גל' ז, ט"ו תמוז תרכ"ח, 5.7.1868.

48 "קנאת סופרים תרבה חוכמה", הדובר, שנה ב, גל' ד, ט"ז אייר תרכ"ד, 22.5.1864.

כל אלה הן דוגמאות ספורות מתוך אוצר ענק של מידע, דעות והשקפות הנפרשים בפני קוראי הדובר. מהם מתברר שיהודים בבגדאד קראו על המתרחש בעולם הרחב ובקהילות יהודיות אחרות וראו את עצמם כחלק מסיפור יהודי גלובלי. העיתון מציג תמונה של אליטה יהודית משכילה המודעת להתרחשויות בעולם ומתעניינת בהן. בכך העיתון מערער הנחות מוקדמות מקובלות בסוגיית הקהילות היהודיות בארצות ערב מול המודרנה וההשכלה ופותח פתח למחקר חדש על הקהילות היהודיות במרחב שכלל את הודו-פרס-עיראק וסוריה.

סיכום

בחינת הגורמים שאפשרו את הופעתו של העיתון הדובר בתקופה כל כך מוקדמת של הופעת העיתונות בארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה, מגלה שהשילוב בין שלושה גורמים: חדירת המודרניזציה והשיפור באמצעי הקשר והתקשורת, האינטרסים הכלכליים של סוחרים יהודים במסחר הבינלאומי במרחב שבין המזרח הרחוק והמזרח התיכון ואישיותו המיוחדת של ברוך מזרחי הם שאפשרו תופעה ייחודית זו. בשנות החמישים וראשית שנות השישים חוברה בגדאד אל נתיבי התחבורה הימית הבינלאומית באמצעות קו ספינות הקיטור על נהר החידקל ואל התקשורת העולמית באמצעות הטלגרף. התפתחויות אלה אפשרו פעילות שוטפת של עיתון שהופץ במרחבים בינלאומיים. צורכיהם המסחריים של הסוחרים היהודים שהיו מעוניינים במידע שוטף על המתרחש באזור הפרת והחידקל, הביאו להתאגדותם בראשותו של דוד ששון, וליוזמה להקמת העיתון שהבטיחה את תשתיתו הכלכלית. אישיותו של מזרחי – האיש שחרג מתחומי מקומו וזמנו, יזם בעל השכלה כללית ותורנית, שמיקומו כמהגר לא רק שלא הגביל אותו אלא תרם לפתיחותו ולקשריו הרבים עם אנשים בסביבתו הקרובה והרחוקה, בעיראק ובפרס – הייתה גורם חיוני במשולש הזה. אישיותו, השכלתו ותפיסתו היהודית הביאו לכתיבת העיתון בעברית ובכך גם לחשיפת ההשכלה התורנית וארון הספרים היהודי של יהודי בגדאד באותה תקופה.

השילוב בין שלושת הגורמים הללו אפשר לא רק את הופעת העיתון אלא גם את רציפות הופעתו שנמשכה יותר משמונה שנים, עד מותו בטרם עת של ברוך מזרחי. לאחר פטירתו השתנו הנסיבות ולא נמצא מי שימשיך את היוזמה. למרבה המזל זיכה אותנו שילוב זה בצוהר נדיר בחשיבותו ובאיכויותיו אל עולמה העשיר והמגוון של יהדות עיראק במאה התשע-עשרה.

ביבליוגרפיה

מקורות

אוכרמאיר, יעקב, "אזיאן, בגדאד", המגיד, שנה כ, גל' 13, ד' ניסן תרל"ו, 29.3.1876.
גאלדשמידט, ש', מקדש מעט: רשימת ספרי דפוס וכתבי יד אשר אסף הח' חיים בן ברוך הלוי, המבורג
תר"ס (1900).

המגיד, גל' י"ד באדר התרכ"ג, 5.3.1863, שער הגיליון.
מזרחי, ברוך משה, "מאבד כספו לדעת", הדובר, שנה א, גל' ד, ט"ז אייר תרכ"ה, 5.5.1863, עניין א.
-- הדובר, שנה א, גל' ד, ט"ז אייר תרכ"ג, 5.5.1863, עניין ג.
-- הדובר, שנה א, גל' ט, ר"ח אב התרכ"ג, 17.7.1863, עניין כה.
-- הדובר, שנה א, גל' טו, ר"ח מרחשוון התרכ"ד, 14.10.1863, עניין לח.
-- הדובר, שנה א, גל' כב, ט"ז שבט תרכ"ד, 24.3.1864, עניין ח.
-- הדובר, שנה א, גל' כו, ט"ו אדר ב תרכ"ד, 22.2.1864, עניין כז.
-- "מאבד כספו לדעת", הדובר, שנה א גל' כ, ט"ו בשבט תרכ"ד, 25.12.1863, עניין כג.
-- הדובר, שנה ב גל' כג, ר"ח אדר תרכ"ה, 27.2.1865, עניין א.
-- הדובר, שנה ב, גל' ד, ט"ז אייר תרכ"ד, 22.5.1864, עניין ל.
-- הדובר, שנה ב, גל' טו, ר"ח חשון תרכ"ה, 31.10.1864, עניין א.
-- הדובר, שנה ג, גל' ז, ר"ח תמוז תרכ"ב, 25.6.1865, עניין יב.
-- הדובר, שנה ג, גל' יט, ר"ח טבת תרכ"ו, 19.12.1865, עניין כז.
-- הדובר, שנה ה, גל' ה, י' סיון תרכ"ז, 13.6.1867, עניין א.
-- הדובר, שנה ה, גל' טו, ט"ו חשון תרכ"ח, 13.11.1867, עניין א.
-- הדובר, שנה ו, גל' ד, ט"ו אייר תרכ"ח, 7.5.1868, עניין יד.
-- הדובר, שנה ו, גל' ה, ט"ו סיון תרכ"ח, 1868, עניין א.
-- הדובר, שנה ו, גל' יט, ר"ח שבט תרכ"ט, 13.1.1869, עניין טו.
-- הדובר, שנה ו, גל' יט, ר"ח שבט תרכ"ט, 13.1.1869, עניין י.
-- הדובר, שנה ו, גל' ז, ט"ו תמוז תרכ"ח, 5.7.1868, עניין א.
-- הדובר, שנה ז, גל' ח, ר"ח אב תרכ"ט, 9.7.1869, עניין א.
-- הדובר, שנה ח, גל' א, ה' ניסן תר"ל, 6.4.1870, שער העיתון.
-- הדובר, שנה ח, גל' ג, י"ד אייר תר"ל, 11.5.1870, שער הגיליון.
-- הדובר, שנה ט, גל' ד, י"א סיון תרל"א, 31.5.1871, עניין א.
-- שיחה עם ששון אפפנדי" [כך במקור], העולם, וילנה, 10.3.1909.

Obermeyer, J., *Modernes Judentum im Morgen- und Abendland*, Wien und Leipzig, 1907.

Sassoon, D., "A Unique Jewish Newspaper", *The Jewish Chronicle*, 23.7.1908.

מחקרים

אבישור, יצחק, "ספרות ועיתונות בערבית-יהודית של יהודי בבל בדפוסים הודו", פעמים, 52 (תשנ"ב),
עמ' 110.

איילון, עמי, מהפכת הדפוס הערבי, ירושלים 2018.

ברטל, ישראל, "מבשר ומודיע לאיש יהודי": העיתונות היהודית כאפיק של חידוש", קתדרה, 71 (1994),
עמ' 156-164.

דשן, שלמה, "יהודי בגדאד במאה ה-19: הצמיחה של רב גוניות מעמדית ותרבותית", זמנים, 73 (2000),
עמ' 30-44.

הטל, אברהם ור' הטל, "עיתונות יהודית בתוניסיה", קשר, 5 (מאי 1989), עמ' 87-96.

- הראל, ירון, ב"ספינות של אש" למערב, ירושלים 2003.
 חקק, לב, אגרות הרב שלמה בכור חוצין, תל אביב 2005.
 --, ניצני היצירה העברית החדשה בבבל, אור יהודה 2003, עמ' 271–276.
 ישראל, ב' ("בנימין השני"), מסעי ישראל, ליק תרי"ט.
 מאיר-גליצנשטיין, אסתר, יהודי עיראק: היסטוריה ארוכה בארץ הפרת והחידקל, ירושלים 2024, עמ' 57–91.
 קואטארט, דונלד, האימפריה העות'מאנית 1700–1922, רעננה 2015, עמ' 62–64.
 ששון, ג'וזף, שושלת ששון, מודיעין 2023.

- Bashkin, Orit, *New Babylonians: A History of Jews in Modern Iraq*, Stanford, CA 2012.
 --, "Why Did Baghdadi Jews Stop Writing to Their Brethren in Mainz? Some Comments about the Reading Practices of Iraqi Jews in the Nineteenth Century", in: Philip Sadgrove (ed.), *History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East*, Oxford 2004, pp. 95–111.
 Çetinsaya, Gökhan, "Challenges of a Frontier Region: The Case of Ottoman Iraq in the Nineteenth Century", in: Andrew C.S. Peacock (ed.), *The Frontiers of the Ottoman World*, Oxford 2009, pp. 271–288.
 Cole, Camille Lyans, "Precarious Empires: A Social and Environmental History of Steam Navigation on the Tigris", *Journal of Social History*, 50, 1 (Fall 2016), pp. 74–101.
 Greene, Annie, "'Eastern' Print Modernities and the Jewish Newspaper of Ottoman Baghdad", *Jewish Quarterly Review*, 114, 4 (Fall 2024), pp. 473–478.
 Levy, Lisa Lital, *Jewish Writers in the Arab East: Literature, History, and the Politics of Enlightenment, 1863–1914*, Berkeley, CA 2007.
 Roland, Joan G., *Jews in British India*, Lebanon, NH, 1989, pp. 11–28.
 Susser, Asher and Atlas Duygu, *The Emergence of the Modern Middle East*, Tel Aviv 2017.
 Tejirian, Eleanor H. and Reeve Spector Simon, *Conflict, Conquest, and Conversion: Two Thousand Years of Christian Missions in the Middle East*, New York 2012.